

I - DİL/KÜLTÜR DİZGESİ

Dil ve kültür arasındaki bağlaşıklık nereden kaynaklanıyor? Kültür mü dili, yoksa dil mi kültürü biçimlendiriyor, koşullandırıyor?

"Dil/kültür dizgesi" kavramı, insanbilimcilerin kuramda ve alanda ortaya koymuş oldukları önemli bir belirlemeyi içeriyor. Yine aynı kavram -- öte yandan -- felsefe ve bilimlerde yüzyıllardır süregelen bir tartışmayı da, bir başka açıdan, yeniden gündeme getiriyor. O da şu:

Dil ve kültür arasındaki sıkı fıkı, sımsıkı bağlar nereden kaynaklanıyor? Kültür mü dili, yoksa dil mi kültürü biçimlendiriyor, koşullandırıyor?

İlk bakışta yumurta -----> tavuk, tavuk -----> yumurta ikileminin anlamsızlığını paylaşır gibi görünen bu soru, evrenselciler ve göreciler arasında bugüne değin çözülememiş bir görüş kutuplaşmasına yol açan temel sorudur.

Dil ve kültür arasında, örüntü ve içerik olarak, kaynak, amaç ve işlev birliğinden ileri gelen bir koşutluk, hatta özdeşlik olduğu açıkça görülmektedir. "Dil, kültürün simgesel düzeydeki anlatımıdır", ya da, "Dil, kültürün aynasıdır" denilmektedir. Evrenselciler, insan topluluklarının paylaştığı biyo/psikolojik kalıtımın altını çizerek -- daha çok, tümdengelimci bir yaklaşımla -- yüzeysel farklılıklar gösteren dünya dil/kültür dizgelerinin temeldeki **değişmez**lerinden söz ediyorlar.

Dil ve kültür bağlaşıklığı, öteki yüzüyle düşünüldüğünde ise, bu kez görecilerin savunduğu çarpıcı bir tez gündeme geliyor. Buna göre, "Kültür, dilin aynasıdır, yansımasıdır!" **Kültür, simgeler dünyamızda yarattığımız bir dünya görüşünün uygulamaya konulması, bir yaşam tarzına dönüştürülmesidir.** Göreciler, bu kuramsal çerçeveyi, daha çok, alanda saptanmış verilere dayandırmak, tümevarımcı bir yaklaşımla doğrulamak eğilimi gösteriyorlar.

Etnografya çalışmaları, dil/kültür dizgelerinin dünyanın her yöresinde ortak özellikler ve önemli benzerlikler kadar, kapsamlı farklılıklar da gösterdiğini ortaya koymuştur. Benzerlik ve farklılıklar, gerek yapı gerekse içerik düzeyinde kolaylıkla gözlemlenebiliyor.

Biyolojik köken birliği yanında, çevre koşullarının zorladığı işlevsel koşutluklardan dolayı, yeryüzünün tüm yörelerine yayılmış kültürler arasında evrensel nitelikli yaşam örüntüleri, ortak toplumsal/psikolojik özellikler gözlemleniyor. Kültür ilişkilerinden kaynaklanan etkiler de bir başka benzeşme boyutu oluşturuyor.

Ama, kolaylıkla gözlemlenen bir gerçeklik daha var: Türlü bakımlardan ve türlü derecelerde benzemezlikler gösteren sonsuz sayıda kültür toplulukları, alt-kültür öbekleri, kültür çevreleri, kültür yöreleri, vb, tüm dünyada yan yana, içice, ya da dış dış yaşıyorlar. Kısacası, dünya kültür toplulukları, kimliklerini birbirlerinden **farklı** olmakla kazanıyorlar.

Eğer insanda evrensel bir boyut aramak için yola çıkarsanız evrenseli bulursunuz. Farklılıkları görmek için yola çıkarsanız farklılıkları görürsünüz. Bunların her ikisi de insanın doğasında vardır, Dünyanın bütün yörelerinde yaşayan insanlar, gerek bireyler gerekse topluluklar olarak hem birbirlerine benziyorlar, hem de birbirlerinden farklıdırlar.

Genelde şunu söylemek olanaklı: Evrenselciler insan türünü **öteki canlı türleri ile** karşılaştırarak toplumların ortak özelliklerini; göreciler ise toplumları **birbirleri ile** karşılaştırarak aradaki farklılıkları vurguluyorlar.

Yaşayan bütün insan toplulukları tek ve aynı biyolojik türün (Homo sapiens) üyeleridir. Tarihsel, coğrafi ve kültürel nedenlerle yalıtılmış olmak, toplulukların her yörede farklı genetik özellikleri kümeleştirmelerine yol açmış, ama ortak gen havuzu yitirilmemiştir. Göçlerin, savaşların, gönüllü eşleşmelerin, genetik alışveriş

açısından olumlu etkileri olmuştur. Dolayısıyla, insan toplulukları -- biyoloji ve psikoloji açısından – her yerde hem birbirlerine benziyor, hem de birbirlerinden farklı. Kültürleri de öyle.

Dil, hem bütün insan nüfusları için ortak bir yetenek, hem de kültür topluluklarını birbirinden ayıran farklılaşmış bir uygulamadır. Kültür ise, insanın ekolojik/toplumsal çevreye genel uyarlanma yöntemi olduğu kadar, aynı zamanda topluluktan topluluğa farklılaşma gösteren bir yaşam ve düşünce tarzıdır.

İnsanın dil/kültür dizgeleri oluşturma yeteneği, başlangıçta, biyolojik evrimin bir armağanıydı. Öteki türlerdeki güçlü pençelerin, sivri dişlerin, hızlı bacakların yerini, insana ulaşan çizgide, toplumsal/kültürel uyarlanma aldı. Bugün ulaşılan evrede, kültürel dünya, bir yaşam tarzı olarak, dirimsel uyarlanmanın önüne geçmiştir. Öteki türlerin çevrenin edilgen uyumcuları olduğu bir dünyada, insan çevresini kendi istekleri doğrultusunda etkiliyor, giderek dünyasını kendisi biçimlendiriyor.

Bu yeni ortamda, bilişsel/iletişsel yetenek ve becerilerin ileri derecede geliştirilmesi ağırlıklı öncelik taşımıştır. Önce varsayımlar oluşturuyor, planlar kuruyor, sonra bunları uygulamaya koyuyoruz. Çocuklar önce eğitiliyor, kültürleniyor, kültürel etkinliklere katılmalarına daha sonra izin veriliyor. Kültürün deneyim yönü, önce simgesel, temsili düzeyde gözden geçirilip kotarılıyor, sonra bir yaşam tarzına dönüştürülüyor. İlerdeki deneyimler bu yolla peşin bir süzgeçten geçiriliyor, koşullandırılıyor. Burada gördüğümüz, öteki dirimsel türlerdeki bireysel sinama-yanılma yoluyla öğrenmeden çok farklı bir yaşam biçimidir. (Bunu söylerken, insan dışı primatlar ve öteki memeli türlerinde ilkel düzeyde kültürel geçişlilik gösteren bilişsel/iletişsel öğrenme örneklerini saklı tutuyorum.)

Bu, değişen çevre koşullarına zaman boyutunda genetik havuz düzeyinde yanıt vererek "öğrenme" şeklindeki bildik biyolojik uyarlanma örneğine göre yepyeni bir yaşam biçimidir. İnsanda genetik uyarlanma durmuş değil, ama kültürel uyarlanmanın çok gerisinde kalmış bulunuyor. Doğaldır ki, oluşan sorunlarımız ve bunların çözüm yolu da artık büyük ölçüde kültürel uyarlanmamızda yatıyor.

Konuşma dilinin ayrıcalıklı özelliklerini taşıyan bilişsel/iletişsel becerilerimiz, kültürel yaşam için temel gereklilik olan kuramsal etkinlik ve toplumsal etkileşmenin önkoşulu, dayanağı ve aracı olmak durumundadır. Bu, canlıların evriminde bugüne değin benzeri görülmemiş bir uyarlanma -- ve sorumluluk - - serüvenidir.

II - GÖRECİ TEZLER

Kendi dilimizi ve bununla bağlaşıklık mantık ve bilgi dizgesini olanaklı tek doğru dizge sanmak, evrenin sonsuzluğunda tek bir güneş dizgesi bulunduğuna inanmaktan farksızdır.

Göreci yaklaşım için bir manifesto sayılabilecek olan **Whorf Hipotezi** en ödünsüz biçimiyle şu görüşü savunur:

Kültürü, düşünceyi, kişilerin dünya görüşünü biçimlendiren, koşullandıran, yönetimi ve denetimi altında tutan, DİLİN YAPISIDIR.

Burada "dil" sözcüğüyle, kültürdeki toplam bilişsel/iletişsel ortamlar anlatılmakta; "yapı" sözcüğünden ise gramer ve kavram örüntüleri anlaşılacaktır. Buna göre, "gerçekler" dünyasının algılanmasında, kavramların oluşmasında, ve genel olarak bilinç çatımızın çatılmasında, dil bir süzgeç görevi görmektedir. **Farklı diller konuşan kişiler, farklı birer dünyada yaşamaktadırlar.**

Aynı tez, daha yumuşatılmış biçimiyle, şu görüşü savunur: Dilin yapısı, belirli algılama kalıplarını ve düşünce yönelimlerini kolaylaştırır, ötekilerini ise zorlaştırır. Belirli şeylerin düşünülmesini, bunlar üstüne konuşulmasını daha olası kılar, ama ötekilerden konuşulmasını olanaksız kılmaz. Dilin yapısı, düşünce ve davranışlarda kesin belirleyici olmaktan çok, belirli seçenek ve eğilimleri beraberinde getirir.

Görecilik, en geniş çerçevede, dünya dilleri ve kültürleri arasındaki farklılıkları ön plana alarak, bunları dil/kültür dizgelerinin evrensel özelliklerine göre daha önemli bulan, bu önemi vurgulayan ve açıklamağa çalışan genel bir yaklaşım olarak değerlendirilebilir. Genelde, deneyimci (*ampirik*) bir tabana oturmakta; bir ölçüde, her dizgenin kendi içinde yeterli ve tutarlı bir bütünlük oluşturduğu tezine dayanan yapısalci (*structuralist*) yaklaşımla uyumaktadır.

Düşünce tarihinde göreci yaklaşımların kökleri oldukça gerilere gider. Ondokuzuncu Yüzyılın başlarında ünlü Alman düşünürü ve devlet adamı **Wilhelm von Humboldt** (1767-1835) şu görüşleri savunuyordu:

Bir topluluğun dili ile o toplulukta yaşayanların zihinsel yönelimleri arasında o derece yakın bağlar vardır ki, bunlardan birisine ilişkin bilgiler edinirseniz, ötekisine ilişkin sağlıklı yordamlar da gerçekleştirebilirsiniz. Çünkü dil ve zihinsel etkinlik birlikte oluşur, birlikte yapılır. Toplum dilinde görür, dilinde anlarız. Bir toplumun dili o toplumun ruhu, ruhu ise dilidir. Bu derece özdeş olan başka bir şey düşünmek gerçekten zordur. (*Wilhelm von Humboldts Werke*, 1907, 7: 42 -- İngilizce'den çevirdim. Y.İ.)

Görülebileceği gibi burada, dil ve kültür arasında köklü bir özdeşlik bulunduğu tezi savunulmaktadır. Çağımız kültürbilimcilerin alanda gerçekleştirdiği gözlemler, bireylerin bilişsel örüntüleri ve toplumlara egemen olan dünya görüşünün, dillerden elde edilecek verilere dayanılarak incelenip değerlendirilebileceğini doğrulamıştır. Aslında, dil ve kültür arasındaki ilişki/etkileşmeyi kimse yadsımamaktadır. Salt, bu ilişkinin, göreci çizgide savunulduğu gibi, kültürlerin diller tarafından koşullandırılıp yönetildiği, etkilenmenin tek yönlü olduğu tezi tartışmaya yol açıyor.

Ünlü antropolog ve dilbilimci **Edward Sapir** (1884-1939), göreci tezden yana ağırlığını koyarken, konuya ilişkin düşüncelerini en açık-seçik biçimde dile getirmekten kaçınmamıştır:

Dil, "toplumsal gerçekleri" öğrenmekte başvuracağımız rehberdir. Toplumbilimciler, dili temel ilgi alanlarından birisi olarak genellikle düşünmemişlerdir. Oysa dil, toplumsal süreç ve sorunlara hangi gözle bakacağımızı belirleyen en güçlü etkidir. İnsanlar salt nesnel bir dünyada yaşamıyor. Nede, olağan anlamda, toplumsal etkinlikler dünyasında... İnsanlar, üyesi oldukları toplumun iletişim ortamını oluşturan belli bir dilin yönetimi ve denetimi altında yaşamlarını sürdürür. En büyük yanılgı, kişilerin gerçek dünyaya doğrudan ve arada dil kullanımından doğan etkiler olmaksızın uyarlandığını, dilin salt düşünme yada iletişim gereklerinin karşılanmasında başvurulan sıradan bir araç-gereç olduğunu sanmaktır. Kesin olan, "gerçek dünya"nın büyük ölçüde topluluğun bilinç-altı dil alışkanlıkları üstüne kurulu olmasıdır, öte yandan, toplumsal gerçekleri eşçizgide imleyecek ölçüde birbirine benzeyen iki dile yeryüzünün hiçbir yöresinde rastlanılmamıştır. **Demek ki, değişik toplumların içinde yaşadıkları dünyalar, değişik etiketlerin yapılandırıldığı tek dünya değil, apayrı dünyalardır.** ("The Status of Linguistics as a Science", *Language*, 1929. -- italikler benim. Y.İ.)

Görülebileceği gibi burada dil, kişi ve çevresi arasında belirli bir algılama ve yorumlama zorunluğunu birlikte getiren bir tür süzgeç olarak düşünülmektedir. Bu süzgeç, belirli olayların ve ilişkilerin görülmesini kolaylaştırmakta, öteki algılama ve yorum yollarını ise engellemektedir. Zaman boyutunda değişmeye en az açık olan yapısal dizgenin, algılama, düşünce ve davranışlarımızı en köklü biçimde koşullayan dil düzeyi olduğu söylenebilir. Sözcük türleri, tekil-çoğul olma, zaman kipleri, etken-edilgen çatı gibi dilbilgisi sınıflarının dünya görüşümüz üstündeki derinlemesine etkisini, Sapir şöyle özetlemiştir: **"Dilin, dünyaya bakışımız üstündeki buyurgan baskısı"** ("Conceptual Categories in Primitive Languages", 1931).

Göreci yaklaşımın belki de en ünlü ve başarılı savunucusu olan **Benjamin Lee Whorf**'un çeşitli yazılarından derlediğim belirgin kimi görüşlerini burada kendi ağzından özetlemekte yarar var. Ardından, göreci yaklaşımların eleştirisini örnekleyen kısa bir metni, göreci/evrenselci çatışmasını bir çırpıda özetlemesi bakımından birlikte sunacağım:

Kendi dilimizi ve bununla bağlaşıklık mantık ve bilgi dizgesini olanaklı tek doğru dizge sanmak, evrenin sonsuzluğunda tek bir güneş dizgesi bulunduğuna inanmaktan farksızdır... Kişi, anadilinin örüntülerini, salt iletişim amacıyla değil, aynı zamanda Doğa'yı çözgülemekte, olay ve olguların bir bölümünü görmezden gelirken, dikkatini öteki kimi olay ve olgular üstünde yoğunlaştırmakta, akıl yürütmede, ve genel olarak bilinç dünyasının çatısını çatmakta kullanır... Düşüncenin oluşumu, dilden bağımsız bir süreç değildir. Düşünce, kullanılan dilin yapıyla bağlaşıktır... Her birimiz, çevremizi belirli bir biçimde gören ve yorumlayan bir kültür sözleşmesine tarafız. Bu sözleşme, aynı dili konuşanlar için geçerli olup, bu dilin örüntüleri halinde maddelenmiştir... Çağdaşımız Çinli yada

Türk bilim adamlarının da gördüklerini Batılı bir bilim adamı gibi algılamakta oluşu, aynı dünya görüşünü bağımsız kaynaklardan yola çıkarak geliştirmiş olmalarından değil, Batı'nın dünya görüşü ve düşünce dizgelerini benimsemiş olmalarından kaynaklanıyor.

Benjamin Lee Whorf

Kültürel göreciliğin aşırı ucundaki Whorfçu ve benzeri ve öteki varsayımlarda, düşünme ve akıl yürütme yollarımızın oluşumunda, kullandığımız dilin yapısından ileri gelen bir bağımlılığın (ve farklılığın -- Y.İ.) söz konusu olduğu savunulmaktadır. Oysa, "karşıt, birlikte, ya/yada, özdeş, eşdeğer, ardışık" gibi temel kavramlarımızın evrensel geçerliği olan bir anlam ve mantık düzenine bağımlı olduğu görüşü daha güvenilir bir tezdır. Dillerdeki simgesel dönüşümlerin ardındaki evrensel anlam ve mantık düzeninin ortak tabanını psikolojik süreçlerimiz oluşturur. Ayrıca, dilbilimde ödünsüz bir görecilik anlayışının -- kendi sayıltılarınca da doğrulanacağı gibi -- salt kanıtlanma güçlüğü değil, bunun yanı sıra anlatım olanaksızlığı da taşıyacağını söylemek yanlış olmaz.

A.F.C. Wallace**Doç. Dr. Yalçın İZBUL**